

RECENZJA KSIĄŻKI *BOOK REVIEW*

BARTOSZ ŚLOSARSKI
Uniwersytet Warszawski

Anna Radiukiewicz, *Obrońcy demokracji. Tożsamość ruchu społecznego i jej źródła*, Kraków 2021, ss. 354.

W ostatnich latach mamy do czynienia w Polsce z podwójnym przebudzeniem – z jednej strony coraz ważniejszą rolę w sferze publicznej zaczynają odgrywać ruchy społeczne, z drugiej strony publikowanych jest coraz więcej polskich prac empirycznych z zakresu studiów nad protestem i działaniem zbiorowym. Objawem tego podwójnego przebudzenia są chociażby badania nad nową falą mobilizacji w obronie praw kobiet [Graff, Korolczuk 2022], sposobami działania ruchów skrajnej prawicy [Płatek, Płucienniczak 2017], kulturowymi aspektami protestów ulicznych [Śłosarski 2021] oraz zróżnicowanymi typami ruchów społecznych, jak alterglobalistyczne [Piotrowski 2021], związkowe [Kubisa 2014; Wenzel 2016] oraz miejskie [Kowalewski 2016; Domaradzka 2021]. Nowy nurt badań wpisuje się w założenia krytycznej socjologii empirycznej [Płatek 2016: 213], która jest ugruntowana w kontekście polskim, ale jednocześnie posiada potencjał tworzenia międzynarodowych generalizacji w oparciu o teorię ruchów społecznych bądź metodologię studiów porównawczych.

Monografia *Obrońcy demokracji. Tożsamość ruchu społecznego i jej źródła* autorstwa Anny Radiukiewicz zajmuje miejsce szczególne wśród najnowszych publikacji, ponieważ podejmuje zagadnienia nie tylko obywatelskiego wpływu na agendę polityczną, ale też negocjowania i obrony samych warunków prowadzenia sporu w demokratycznym państwie prawa. Książka stanowi wynik jakościowych

studiów nad tożsamością zbiorową członków Komitetu Obrony Demokracji, czyli organizacji ruchu społecznego powstałego w bezpośredniej reakcji na działania Prawa i Sprawiedliwości w obszarze prawa oraz reguł porządku konstytucyjnego w Polsce. Autorka przyjmuje perspektywę dyskursywną, śledząc, jak członkowie KOD kształtują swoją tożsamość, do jakiego uniwersum symbolicznego się odwołują oraz jak charakteryzują siebie w obrębie subiektywnie wyobrazonego świata społecznego [Radiukiewicz 2021]. Tym samym monografia dotyka dwóch szczególnie istotnych problemów dla socjologii ruchów społecznych: wpływu zróżnicowanych kontekstów politycznych na działania aktywistów [McAdam, Tarrow, Tilly 2001] oraz subiektywnego definiowania sytuacji jako pola dla działań społeczno-politycznych [Fligstein, McAdam 2012; Jasper 2006].

W pierwszej części recenzji skupię się na przytoczeniu kluczowych wątków i wniosków dotyczących tworzenia tożsamości zbiorowej z książki Anny Radiukiewicz, a w drugiej części na dwóch szczegółowych kwestiach, które są istotne dla socjologicznych studiów nad ruchami społecznymi, czyli na zagadnieniach metodologicznych oraz problemie kontekstualnej oceny rezultatów działań ruchów społecznych, na przykładzie Komitetu Obrony Demokracji.

TOŻSAMOŚĆ OBROŃCÓW DEMOKRACJI W KONTEKŚCIE

Głównym celem *Obrońców demokracji...* jest opisanie sposobów tworzenia tożsamości zbiorowej przez działaczy KOD. W tym aspekcie monografia opiera się na podejściu tożsamościowym i dyskursywnym w badaniach ruchów społecznych, przedstawiając, w jaki sposób działacze konstruują narracje o sobie oraz świecie, w którym działają, opierając się na dostępnych językowych środkach wyrazu, definicjach oraz ramach symbolicznych. Tworzenie tożsamości to złożony proces autodefinicji, ale także konstruowania granic między swoim ruchem a innymi aktorami w polu symbolicznym. Innymi słowy, tożsamość zbiorowa wytwarzana jest w negocjacjach między aktywnym podmiotem a jego subiektywnie zdefiniowanym otoczeniem społecznym [Radiukiewicz 2021: 41–42]. Autorka przyjmuje zatem za cel zbadanie, jak KOD tworzy własną tożsamość zbiorową w odniesieniu do kontekstu, w którym działa [Radiukiewicz 2021: 44]. Zależność tożsamości zbiorowej od kontekstu działania pozwala autorce określić wstępne założenie monografii – KOD jest ruchem o tożsamości legitymizującej [Castells 2009], którego celem jest wzmocnienie i podtrzymanie hegemonicznego porządku społecznego w reakcji na zagrożenie dla neoliberalnego *status quo* w Polsce. Tym samym autorka wskazuje, że hegemoniczną narracją o Polsce jest peryferyjna odmiana neoliberalizmu ze specyficzną definicją wolności jako cechy racjonal-

nych i samowystarczalnych jednostek funkcjonujących w przestrzeni wolnego rynku oraz strukturach państwa prawa, legitymizacją nierówności społecznych, jak również założeniem o linearnym modelu rozwoju wyrażonym w powszechnym przekonaniu o potrzebie „doganiania Zachodu” [Radiukiewicz 2021: 46–47].

By prześledzić sposoby tworzenia tożsamości zbiorowej w kontekście zagrożenia dla neoliberalnego *status quo* oraz zweryfikować swoją hipotezę o tożsamości legitymizującej ruch, autorka przeprowadziła 78 wywiadów pogłębionych (w tym dwa grupowe) z działaczami Komitetu oraz analizę treści periodyków wydawanych przez centralę oraz regionalne oddziały KOD [Radiukiewicz 2021: 15–17]. Oprócz rozdziału pierwszego, w którym omówione zostały główne założenia i perspektywa teoretyczna, kolejne rozdziały mają charakter empiryczny – opisują subiektywny świat KOD jako aktora społecznego. W rozdziale drugim przedstawiona została podstawowa charakterystyka Komitetu jako ruchu obrony demokracji w Polsce po przejściu władzy przez Prawo i Sprawiedliwość – osoby uczestniczące w badaniu podkreślały przede wszystkim znaczenie reguł oraz procedur istniejących w demokracji liberalnej, zwracając uwagę na jej aspekty proceduralne, chociażby istotność trójpodziału władzy. Jednakże, jak podkreśla autorka, zagadnienia proceduralne stanowiły centralny punkt szerszej narracji o polskim porządku społecznym, którego działacze KOD chcą bronić, czyli o III RP jako efektywnym systemie modernizacji Polski oraz modelu państwowego awansu w zglobalizowanej przestrzeni gospodarczej [Radiukiewicz 2021: 72]. W tak zdefiniowanej narracji Komitet jest obrońcą wartości demokratycznego państwa prawa, gdyż stosuje legalne środki obywatelskiego sprzeciwu w obliczu zagrożenia dla dotychczasowego dorobku III RP, a jego celem jest przywrócenie „właściwego” i „normalnego” porządku prawno-politycznego, a więc reguł i procedur demokracji liberalnej, oraz ponowne obranie kursu na europeizację Polski [Radiukiewicz 2021: 75]. Z wywiadów wyłania się rama mobilizacyjna KOD, która oparta jest na strachu przed zmianą porządku oraz wstydzie związanym z tym, że Polska odchodzi od europejskich standardów demokratycznych [Radiukiewicz 2021: 82–93].

W następnych trzech rozdziałach, odwołując się do zebranego materiału empirycznego, pogłębiono wątki stanowiące oś wcześniej zdefiniowanego sporu. W rozdziale trzecim wyeksponowano te kwestie, na które działacze KOD zwracają szczególną uwagę lub przeciw którym protestują, jak wspomniane zagrożenie dla demokracji proceduralnej oraz porządku konstytucyjnego, społeczno-gospodarcza polityka „rozdawnictwa” rozumiana jako forma masowej korupcji politycznej i „kupowania” poparcia wśród gorzej sytuowanych grup elektoratu, jak również antagonistyczna retoryka partii rządzącej, która pogłębia podziały społeczne [Radiukiewicz 2021: 174–175]. Autorka stwierdza na tej podstawie, że

KOD definiuje sytuację zagrożenia nie tylko jako zagrożenie dla ładu prawnego, ale też zmianę paradygmatu polityki społecznej. Wyrazem sprzeciwu wobec tej zmiany jest sięgnięcie po retorykę antyredystrybucyjną (choć zarazem, co warto podkreślić, nie jest to równoznaczne z niechęcią do polityki socjalnej oraz instytucji opiekuńczych) [Radiukiewicz 2021: 175]. W rozdziale czwartym pogłębiona zostaje autodefinicja tożsamościowa członków KOD, którzy widzą siebie jako reprezentację polskiej klasy średniej wraz z jej stereotypowymi przymiotami w postaci otwartości na drugiego człowieka, wysokim poziomem inteligencji i wykształcenia oraz szeroko pojętą „obywatelskością” rozumianą jako obywatelska odpowiedzialność i zaradność w życiu codziennym [Radiukiewicz 2021: 205–207]. Członkowie KOD postrzegają siebie jako oświeconą awangardę demokratyzacji, czyli wzór oraz załączek obywatelskości, która może stanowić remedium na dotychczasową słabość społeczeństwa obywatelskiego w Polsce, ponieważ pozwala przezwyciężyć ograniczenia historyczne wynikające z braku świadomości obywatelskiej wyniesionej – w przekonaniu uczestników wywiadów – z czasów PRL [Radiukiewicz 2021: 229]. Stąd też kluczowym zagadnieniem dla Komitetu stają się praktyki edukowania oraz aktywizowania społeczeństwa polskiego. W rozdziale piątym przedstawione zostało swoiste uniwersum relacyjne członków KOD, w ramach którego opisano główne grupy odniesienia w procesie konstruowania tożsamości. Pierwszą z nich są zwolennicy PiS, którzy stanowią przeciwieństwo członków KOD, mają gorsze wykształcenie i status materialny, jak również niską świadomość obywatelską i nie posiadają wiedzy na temat działań partii rządzącej. Oprócz nich wskazano takie grupy, jak słuchacze Radia Maryja oraz młode pokolenie zwolenników skrajnej prawicy. Istotny w tworzeniu granicy tożsamościowej ruchu jest stosunek do nieaktywnych i niezaangażowanych „młodych”, czyli osób bez doświadczenia życia w okresie PRL, dla których demokracja liberalna jest zastana, a przez to trudniej im wyobrazić sobie załamanie porządku demokratycznego [Radiukiewicz 2021: 286–287].

W ostatnim rozdziale podsumowano wyniki badań oraz główne wnioski z przeprowadzonej analizy. Przede wszystkim autorka zdefiniowała trzy fundamenty tożsamości KOD, zwracając uwagę, że najważniejszym z nich jest tożsamość legitymizująca, oparta na obronie zagrożonego porządku demokratyczno-liberalnego oraz odwołująca się do neoliberalnego uniwersum symbolicznego w procesie konstruowania znaczeń [Radiukiewicz 2021: 296]. Ruch definiuje sam siebie również w kategoriach tożsamości oporu, która jest charakterystyczna dla aktorów stygmatyzowanych społecznie [Castells 2009], choć autorka w większym stopniu skupia się na komponencie peryferyjnym w tożsamości zbiorowej członków KOD, zwracając uwagę na kategorię wstydu w relacjach z obywatelami

Europy Zachodniej, wynikającego przede wszystkim z odejścia od tzw. okcydentalnej narracji o rozwoju, według której osiągnięciem III RP było przyjęcie wartości zachodnioeuropejskich w sferze polityki i gospodarki [Radiukiewicz 2021: 301–304]. Tożsamość KOD jest wzmocniana poprzez nakreślanie granic oddzielających członków ruchu od innych aktorów. Dla wszystkich grup KOD charakterystyczne jest poczucie wyższości oraz stygmatyzowanie innego, co zdaniem autorki paradoksalnie świadczy o antydemokratycznym usposobieniu ruchu [Radiukiewicz 2021: 314]. To właśnie sprzeczność związana z deklaratywną demokratycznością oraz praktyczną antydemokratycznością została wskazana przez autorkę jako jedna z przyczyn porażki Komitetu Obrony Demokracji w sferze publicznej [Radiukiewicz 2021: 316]. Zarazem jednak autorka podkreśla, że KOD miał wkład w zmianę oblicza społeczeństwa obywatelskiego, które wychodzi z etapu „NGO-izacji”, czyli funkcjonalistycznego paradygmatu uzupełniania państwa oraz zależności od instytucji grantodawczych, wchodząc w nowy obszar sporów politycznych [Radiukiewicz 2021: 315].

OD KONTEKSTU DO KONTEKSTUALIZACJI

Badania nad kontekstem działań ruchów społecznych stanowią coraz istotniejsze zagadnienie, ponieważ dotychczasowe konceptualizacje struktury możliwości politycznych jako zestawu mechanizmów wyjaśniających działanie ruchów społecznych okazują się niewystarczające dla pełnego wyjaśnienia motywacji i repertuarów działania [Amenta, Halfmann 2012; Jasper 2012]. Stąd też wielu badaczy w swoich definicjach zróżnicowanych kontekstów politycznych [Jasper 2015] poszukuje nowych źródeł wyjaśnień stojących za kontestacją. Autorka *Obrońców demokracji...* przyjmuje zbliżone podejście, zwracając uwagę na fakt, że zarówno dyskurs, jak i tożsamość są obszarem sporu [Radiukiewicz 2021: 295], w którym aktorzy walczą o narzucenie i hegemonię własnej definicji sytuacji [Radiukiewicz 2021: 41], zaś spór ten prowadzony jest w polu polityki między obecnymi w nim aktorami [Radiukiewicz 2021: 232]. Przyjmując to założenie, chciałbym podjąć polemikę z dwiema szczegółowymi kwestiami przedstawionymi w omawianej monografii.

Pierwsza dotyczy metodologii przyjętej w badaniach tożsamości Komitetu Obrony Demokracji, zaś druga konceptualizacji ruchu społecznego – oba zagadnienia są ze sobą powiązane. Jak zwracają uwagę badacze dyskursu, artykulacja hegemonicznych wyobrażeń o świecie jest ugruntowana relacyjnie i materialnie [Laclau, Mouffe 2007; Mouffe 2015] – wynika z zależności relacyjnych oraz siły poszczególnych aktorów, dlatego przy analizie tożsamości oraz dyskursu ruchu społecznego problematyczne jest abstrahowanie chociażby od struktur organiza-

cyjnych i konceptualizacji ruchu społecznego. Autorka podaje, że 69 ze wszystkich 78 osób uczestniczących w wywiadzie to przedstawiciele i przedstawicielki Komitetu Obrony Demokracji z Warszawy, zaś główną grupą porównawczą, spoza kontekstu stołecznego, była dużo mniejsza grupa działaczy z KOD Podlasie (9 osób) [Radiukiewicz 2021: 15–16], przy czym wszyscy – jak wynika z aneksu dotyczącego przeprowadzonych wywiadów – pochodzili z Białegostoku. Biorąc pod uwagę regionalną strukturę organizacyjną, KOD¹ jest ruchem ogólnopolskim, obejmującym cały kraj, a według informacji, które możemy znaleźć na aktywnych stronach bądź grupach w mediach społecznościowych jednostek organizacyjnych Komitetu, ruch ten posiada również odnogi lokalne, np. w miastach powiatowych². Oczywiście jest, że centrum życia politycznego oraz organizacyjnego lokuje się w stolicy kraju, dlatego liczba wywiadów warszawskich z zasady będzie większa niż innych, niemniej zastanawia brak udziału w badaniach przedstawicieli aktywnych środowisk KOD z takich miast jak Poznań czy Gdańsk – który stanowi przecież kolebkę polskiego liberalizmu w III RP [Biegasiewicz 2011] – jak również przedstawicieli grup aktywistycznych z mniejszych miast w Polsce (co byłoby szczególnie interesujące w kontekście odmiennych lokalnych wyzwań politycznych, por. Muszel, Piotrowski 2019). Skupienie się na działaczach/działaczkach warszawskich uwypukla bardzo specyficzny kontekst metropolitalny, w tym takie zagadnienia, jak duża reprezentacja w środowisku warszawskim wielkomiejskiej klasy średniej, znaczenie warszawskiej inteligencji w kształtowaniu dyskursu publicznego oraz status stolicy jako najbogatszego miasta w Polsce. Stąd strach przed załamaniem porządku neoliberalnego może być najwyższy w tym mieście w porównaniu z innymi. Mała reprezentacja KOD pozawarszawskiego jest również problematyczna w kontekście przyjętej w monografii perspektywy badawczej, która w jakimś stopniu odwołuje się do epistemologii postkolonializmu poprzez zwrócenie uwagi na kwestie hegemoniczności wiedzy centrum oraz nieobecności lub braku podmiotowości peryferii w klasycznych podejściach naukowych [Young 2012].

W literaturze dotyczącej socjologii ruchów społecznych podkreśla się znaczenie lokalnych kontekstów działania, zwracając uwagę zarówno na sieć organizacyjną, czyli kontakty, w jakie wchodzi działacze i ich organizacje [Diani 2015], jak i definiowanie sytuacji [Routledge 2017]. Nieuwzględnienie przy doborze uczestników wywiadów całej złożoności regionalnej struktury organizacyjnej KOD, w tym podziału na struktury wielkomiejskie i peryferyjne, może skutkować nieco skrzywionym obrazem tożsamości tego ruchu społecznego,

¹ Struktura regionalna Komitetu Obrony Demokracji, por. <https://ruchkod.pl/dla-czlonkow/regionalne-oddzialy-stowarzyszenia/>

² Na przykładzie KOD Pomorze, por. <http://kod-pomorze.pl/kontakt/>

a na pewno uniemożliwia pogłębienie bardzo ciekawych obserwacji, które były wzmiankowane w monografii, np. dotyczących strachu przed utratą zatrudnienia jako blokady uniemożliwiającej zaangażowanie się w działalność KOD, co podkreślali respondenci z Podlasia [Radiukiewicz 2021: 283], bądź zróżnicowań w obrębie ruchu, na które wskazuje jedna z respondentek, podkreślając, że „są te autokary z Opola, z mniejszych miejscowości, to jestem pewna, że to nie mogą być sami artyści i intelektualści, bo nie mamy ich tak wielu w tym kraju” [Radiukiewicz 2021: 198]. Brak systematycznego doboru respondentów, np. w oparciu o strukturę organizacyjną, uniemożliwił pogłębienie badań chociażby pod kątem hegemonii aktorów wielkomięjskich w obrębie ruchu – co jest również zagadnieniem istotnym pod względem teoretycznym, ponieważ dominujące tożsamości relacyjne nie są stabilne i podlegają ciągłej zmianie [Laclau, Mouffe 2007], zaś w ich otoczeniu dostępne są mniejszościowe definicje tożsamości, które albo z nimi koegzystują, albo mogą stanowić zarzewie sporu w obrębie ruchu, ponieważ „wywracają” dominujące znaczenia [Laclau, Mouffe 2007: 120].

Co warto podkreślić, wywiady zostały uzupełnione analizą czasopism regionalnych KOD, jednakże w tym przypadku ponownie istotna okazuje się kwestia organizacji, ponieważ ruchy społeczne stanowią same w sobie pewne pole relacyjne [Diani 2015; Jasper 2015], w którym możemy znaleźć nie tylko regionalne oddziały, zarząd, działaczy, ale też redakcje czasopism, zaangażowanych publicystów bądź grup media-aktywistycznych (np. Video-KOD). Każdy z tych indywidualnych i zbiorowych aktorów realizuje odmienne cele w konkretnym kontekście i czasie, znajdując się w obrębie zróżnicowanego zestawu relacji, stąd bardziej zasadne byłoby użycie materiałów zastanych z czasopism KOD oraz uwzględnienie usytuowania aktora zbiorowego (jak redakcja) lub indywidualnego (jak działacz) w konkretnym kontekście oraz w odniesieniu do roli, jaką pełni w ruchu, a nie charakteryzowanie go tylko za pośrednictwem cech społeczno-demograficznych.

Po drugie, szczególnie ciekawym poznawczo zagadnieniem jest ocena działalności Komitetu Obrony Demokracji w kontekście neoliberalnego uniwersum symbolicznego. Autorka stwierdza, że KOD poniósł porażkę, ponieważ stracił widzialność, jest nieobecny w mediach, zaś jego zdolność mobilizacyjna osłabła [Radiukiewicz 2021: 314–315]. Jak słusznie wskazuje w kontekście tożsamościowym, w pewnym stopniu może to wynikać z deklaratywnej prodemokratyczności ruchu łączącej się z antydemokratycznym i względnie mało inkluzywnym podejściem poszczególnych działaczy Komitetu, które przejawia się w wyniosłym traktowaniu innych grup społecznych oraz legitymizacji nierówności społecznych [Radiukiewicz 2021: 316]. Zarazem też autorka stwierdza, że „KOD [...] jest aktorem społecznym tkwiącym w starych koleinach, które trudno mu porzucić,

posługującym się językiem dezaktualizującym się w wyniku wspomnianego przesunięcia dyskursywnego związanego z kryzysem 2008 roku” [Radiukiewicz 2021: 296] – czyli innymi słowy, zdaniem autorki, dyskurs neoliberalny KOD wpłynął na finalny brak sukcesu ruchu.

Zagadnienie sukcesu jest problematyczne z perspektywy badań nad ruchami społecznymi, ponieważ rzadko odnoszą one sukces w potocznym rozumieniu, ze względu na brak dostępu do władzy i ośrodków decyzyjnych oraz nierówną dystrybucję władzy w ogólnym sensie [Almeida 2019: 125]. W literaturze przedmiotu częściej stosuje się zatem kategorię *wyniku* (ang. *outcome*) niż sukcesu bądź porażki, ponieważ zdecydowanie łatwiej zdefiniować zestaw konsekwencji działań, aniżeli stworzyć skalę oceny sukcesu. Zarazem też podkreśla się znaczenie kontekstu i jego responsywności na żądania oraz postulaty ruchów społecznych [Almeida 2019: 125]. W generalnym ujęciu przyjmuje się trzy ogólne rodzaje wyników działań ruchu społecznego [Bosi, Giugni, Uba 2016]: po pierwsze, zmianę personalną i trajektorii życiowych aktywistów; po drugie, zmianę kierunku polityki utożsamianą z włączeniem postulatów protestujących do agendy przez decydentów politycznych; po trzecie, wpływ instytucjonalny definiowany jako zmiana zachowań poszczególnych instytucji w polu polityki. Uwzględniając czynniki kulturowe, niekiedy dodaje się również wprowadzenie nowych norm w polu polityki [Ayoub 2016]. Z tej perspektywy Komitet Obrony Demokracji funkcjonował w niesprzyjającym i nieresponsywnym otoczeniu politycznym – nie tylko jeśli wziąć pod uwagę władzę, wyznającą wartości sprzeczne z tymi głoszonymi przez KOD, a więc strukturalnie zamkniętą na jego postulaty, ale też partię rządzącą na początku swojej pierwszej kadencji – stąd zarówno zmiana kierunku polityki bądź zmiana instytucjonalna były praktycznie niemożliwe do osiągnięcia. Mimo niesprzyjającego otoczenia KOD miał wpływ na sektor społeczeństwa obywatelskiego i zmianę norm w tym polu, na co zwróciła uwagę autorka, pisząc o ponownym upolitycznieniu trzeciego sektora czy też „*odczarowaniu*» polityczności jako sfery brudnej, skorumpowanej oraz nieobywatelskiej i włączeniu jej lub przywróceniu w obszar obywatelskości” [Radiukiewicz 2021: 315]. Doszło również do zmiany trajektorii życiowych niektórych liderów Komitetu Obrony Demokracji, łącznie z tym, że kilku z nich zaangażowało się w sposób czynny w politykę partyjną (przykład posłanki Magdaleny Filiks).

Zagadnienie wyników działania ruchów społecznych jest szczególnie zasadne dla oceny konsekwencji Komitetu Obrony Demokracji. Opierając się na materiale empirycznym zebrany na potrzeby monografii, można wysunąć hipotezę, że o ile neoliberalizm ze swoją definicją demokracji i wolności traci siłę hegemoniczną, o tyle część społeczeństwa, reprezentowana m.in. przez KOD,

coraz bardziej otwarcie i świadomie urefleksyjnia wartości oraz uwzględnia je w procesie tworzenia własnej tożsamości. Innymi słowy, podejście neoliberalne traci zdolność tworzenia dominujących znaczeń w obszarze politycznym, ale staje się elementem tożsamościowym dużej grupy elektoratu opozycyjnego, co będzie rzutowało na decyzje oraz agendę polityczną w niedalekiej przyszłości.

PODSUMOWANIE

Monografia *Obrońcy demokracji...* Anny Radiukiewicz jest ważnym uzupełnieniem luki badawczej w zakresie studiów nad współczesnymi ruchami społecznymi w Polsce po 2015 r., czyli po zmianie władzy na szczeblu centralnym oraz zmianie paradygmatu prowadzenia polityki, która oznaczała osłabienie norm demokracji liberalnej, jak również częściowe odejście od neoliberalnej polityki społeczno-gospodarczej. Szczególnym atutem pracy jest zwrócenie uwagi na to, jak tożsamość zbiorowa ruchu społecznego jest tworzona w kontekście dehegemonizacji neoliberalizmu oraz jaki ma to wpływ na percepcję aktywistów, jak również definiowanie sytuacji we współczesnej Polsce. Wnioski dotyczące ponownego upolitycznienia społeczeństwa obywatelskiego oraz tożsamości legitymizacyjnej ruchu społecznego mogą okazać się istotne nie tylko dla socjologów ruchów społecznych, ale też badaczy polityki instytucjonalnej, zważywszy na fakt, że KOD miał największy wpływ na elektorat głównej partii opozycyjnej. Wątki, które wymagałyby dodatkowych badań lub pogłębienia interpretacyjnego, dotyczą uwzględnienia większej liczby zróżnicowanych jednostek organizacyjnych KOD w procesie badawczym oraz przestudiowania wpływu tego ruchu społecznego na innych aktorów w polu, jak partie polityczne, inne ruchy i organizacje obywatelskie, oraz zmianę opinii publicznej.

BIBLIOGRAFIA

- Almeida Paul.** 2019. *Social movements. The structure of collective mobilization*. Oakland: University of California Press.
- Amenta Edwin, Drew Halfmann.** 2012. Opportunity knocks: The trouble with political opportunity and what you can do about it. In: *Contention in context. Political opportunities and the emergence of protest*, J. Goodwin, J.M. Jasper (eds.), 227–239. Stanford: Stanford University Press.
- Ayoub Philip M.** 2016. *When states come out: Europe's sexual minorities and the politics of visibility*. New York: Cambridge University Press.
- Biegasiewicz Piotr.** 2011. „Gdańscy liberalowie – liberalizm pragmatyczny”. *Historia i Polityka* 5(12): 71–93.
- Bosi Lorenzo, Marco Giugni, Katrin Uba.** 2016. The consequences of social movements: Taking stock and looking forward. In: *The consequences of social movements*, L. Bosi, M. Giugni, K. Uba (eds.), 3–38. Cambridge: Cambridge University Press.

- Castells Manuel.** 2009. *Siła tożsamości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Diani Mario.** 2015. *The cement of civil society. Studying networks in localities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Domaradzka Anna.** 2021. *Klucze do miasta. Ruch miejski jako nowy aktor w polu polityki miejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Fligstein Neil, Doug McAdam.** 2012. *A theory of fields*. Oxford: Oxford University Press.
- Graff Agnieszka, Elżbieta Korolczuk.** 2022. *Anti-Gender politics in the populist moment*. London and New York: Routledge.
- Jasper James M.** 2006. *Getting your way: Strategic dilemmas in the real world*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jasper James M.** 2012. Introduction: From political opportunity structures to strategic interaction. In: *Contention in context. Political opportunities and the emergence of protest*, J. Goodwin, J.M. Jasper (eds.), 1–33. Stanford: Stanford University Press.
- Jasper James M.** 2015. Introduction: Playing the game. In: *Players and arenas. The interactive dynamics of protest*, J.W. Duyvendak, J.M. Jasper (eds.), 9–32. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kowalewski Maciej.** 2016. *Protest miejski. Przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kubisa Julia.** 2014. *Bunt białych czepków. Analiza działalności związkowej pielęgniarek i położnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Laclau Ernesto, Chantal Mouffe.** 2007. *Hegemonia i socjalistyczna strategia. Przyczynki do projektu radykalnej polityki demokratycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- McAdam Doug, Sidney Tarrow, Charles Tilly.** 2001. *Dynamics of contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouffe Chantal.** 2015. *Agonistyka. Polityczne myślenie o świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Muszel Magdalena, Grzegorz Piotrowski.** 2019. „Rozbujając małe miasteczka: Aktywistki Czarnych Protestów w Polsce”. *Praktyka Teoretyczna* 30(4): 101–128.
- Piotrowski Grzegorz.** 2021. *Alteraktywizm w Europie Środkowej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Plątek Daniel.** 2016. Centra i peryferie polskiej socjologii ruchów społecznych. W: *Polska jako peryferie*, T. Zarycki (red.), 187–220. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Plątek Daniel, Piotr Płucienniczak.** 2017. „«Śmierć wrogom ojczyzny!»». Przemoc zbiorowa w repertuarze działań skrajnej prawicy w Polsce, 1990–2013”. *Studia Socjologiczne* 2(225): 73–107.
- Radiukiewicz Anna.** 2021. *Obrońcy demokracji. Tożsamość ruchu społecznego i jej źródła*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Routledge Paul.** 2017. *Space invaders. Radical geographies of protest*. London: Pluto Press.
- Ślosarski Bartosz.** 2021. *Przedmioty protestu. Kultury materialne współczesnych ruchów społecznych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Wenzel Michał.** 2016. *Labour protest in Poland. Trade unions and employee interest articulation after socialism*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Young Robert C.J.** 2012. *Postkolonializm. Wprowadzenie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.